

Chomsky Magyarországon

SZEMÉLYES HANGÚ BEVEZETÉS

Kenesei István

az MTA doktora, tudományos tanácsadó,
MTA Nyelvtudományi Intézet
linginst@nytud.hu

Noam Chomsky nyelvészeti nézeteinek szerencsésük volt Magyarországgal.

Tudvalevő, hogy az eufémisztikusan „ötvenes éveknek” nevezett kemény diktatúra alatt a „burzsoá” társadalomtudományi irányzatok ki voltak átkozva. Hála az orwelli „négy láb jó, két láb rossz” dogmájának, olyan mulatságos dolgok is megeshettek az időtájt, hogy Pavlov feltételes reflexekről szóló tanítása követendő volt, de az ugyanazon a gondolon alapuló, sőt ugyanolyan elképzeléseket hirdető amerikai behaviorizmus tiltott gyümölcsnek számított.¹ A nyelv társadalmi meghatározottságát sugalmazó marxizmust lesöpörő ún. „sztálini” cikkek (amelyeket a fáma szerint egy Arnold Sztjepanovics Csikobava nevű grúz nyelvész írt), csak a 19. századi hagyományos nyelvtudományt tették szalonképesé, a 20. század elején Európában született, majd Amerikában elterjedt strukturalista nyelvészetet nem.² Magyarországon – szemben sok környező szocialista országgal – az óvatos nyitás az „európai” nyelvtudomány

eredményei felé a hatvanas évek elején következett be, amikor többek között elindult az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* máig tartó sorozata is, friss szeleket fújva a könyvtári polcok és egyetemi tanrendek sorai közé.³ Ferdinand de Saussure 1916-ban megjelent radikálisan új, *Bevezetés az általános nyelvészetbe* című könyvét jó ötven évvel később már nálunk is ki lehetett adni, (Saussure, 1967) a Gondolat Kiadó többek között nagyszerű filozófiai, irodalomtudományi, nyelvészeti, sőt szemiotikai fordításgyűjteményekkel kápráztatta el a társadalomtudományok iránt érdeklődőket, az „amerikai” nyelvészet azonban továbbra is többnyire indexen volt. Érdekesebb adalék lehet az a személyes emlék, hogy amikor egy, magukat „Fiatal nyelvészek munkaközösségének” nevező csoport tagjaként a hetvenes évek elején Nyíregyházán bemutattuk új elveken alapuló tankönyvsorozatotunkat, az ELTE Általános Nyelvészeti

³ 1963-ban jelent meg az első kötete, amelynek a szerzői között olyan – akkori, illetve későbbi – nagyhatalmú nyelvészek voltak, mint Antal László, Elekfi László, Fónagy Iván, Herman József, Hutterer Miklós, Károly Sándor, Kiefer Ferenc, Papp Ferenc, Szépe György, valamint a szerkesztő: Telegdi Zsigmond.

(!) Tanszékének jelen lévő professzora, aki egyébként mindig rendkívül barátságosan viseltetett irányunkban, magából kikelve szentori hangon szókolta: „Nem kell nekünk az amerikai nyelvészet! Nem kérünk az amerikai szeretetsomagokból!”

A hatvanas évek elejétől kezdve azonban több vita is lezajlott, amelyek eredményeképpen a nyelvészet – szemben például a történet- vagy irodalomtudománnyal – elvesztette ideológiai kényszerzubbonyát, és érdektelené vált a marxizmus nézőpontjából mindenre vigyázó felügyelők szemében.⁴ Ugyanebben az időszakban a Ford Alapítvány jóvoltából fél tucat nyelvész – s köztük fiatalok is – fél éves, egy éves tanulmányutakra mehetett az USA-ba; az ottani egyetemeken működött akkoriban a legtöbb modern nyelvészeti központ. Szépe György és Kiefer Ferenc, az MTA kutatói mellett Antal László és Telegdi Zsigmond, az ELTE akkoriban alakult Általános Nyelvészeti Tanszékének egyik oktatója, illetve vezetője is élhetett e rendkívüli lehetőséggel.

Ennek is volt köszönhető, hogy főleg Telegdi Zsigmond és Szépe György bábáskodása mellett 1965-ben elindult az első „általános nyelvészet” szak, amelyet akkor még – valószínűleg óvatosságból – „matematikai nyelvészetként”, később pedig „általános és alkalmazott nyelvészetként” jegyezték be a hivatalos iratokba. De a lényeg nem változott: az általános, vagy ahogy ma divatos hívni, az elméleti nyelvészet, a nyelvek egyetemes tulajdonságainak a stúdiuma ezzel nyert polgárjogot Magyarországon. Az előbb említett négy tudós mind oszlopos tagja volt a szak oktatói gárdájának, amelyhez a saját (akkor

⁴ Lásd például az ún. „strukturalista vita” dokumentumait az *MTA I. Osztályának Közleményei* 18. kötetében (1961).

dialektikusnak tekintett) nyelvelméletén következetesen dolgozó Zsilka János is hozzártartozott. (Lásd például Zsilka, 1971) Antal az amerikai leíró nyelvészet, a „deszkriptivizmus” híve volt (Vö.: Antal, 1961, 1964), Zsilka klasszika-filológusból váltott át egy alapvetően saussure-i indíttatású strukturalista irányzatra, míg Szépe és Kiefer voltak a chomsky-ánus nyelvészet akkor legképzettebb magyarországi „szálláscsinálói”. Telegdi nemzetközi híru és tekintélyű iranistából lett a Saussure munkásságával foglalkozó egyik legjelentősebb szakember, és már életének hatodik évtizedében járt, mikor megismerkedett Chomsky nézeteivel, és vált azok hívévé – a maga távolságtartó, „német professzoros” modorában.⁵

Az ELTE-n elindult általános nyelvészet ún. C szak volt, vagyis az ötéves (és akkor persze kétszakos!) képzésen belül a II. év után lehetett felvenni hat fél éves kurzusként. Mai fogalmak szerint talán a mesterképzés szintjének felelt meg, és valóban: azt a négy-tíz hallgatót, aki egy-egy évfolyamba tartozott, a szakma legjobbjai oktatták a kurrens tudomány eredményeire. A szakról kikerült hallgatók közül sokan maradtak a nyelvészet közelében, és többen maguk is „mesterek” lettek: főleg az ELTE-re, illetve a Nyelvtudományi Intézetbe kerültek, de jutott belőlük a vidéki intézményekbe is, Szegedre és Pécsre. (Talán nem felesleges felidézni, hogy a hetvenes években csak három bölcsészkar volt az egész országban: Budapesten, Debrecenben és Szegeden.) A későbbi diákok még nagyobb karriert futottak be: a University College London-tól a University of California at Los Angeles-ig.

⁵ Maradandó életművéből a ma már gyakorlatilag hozzáférhetetlen tanulmányait Jeremiás Éva gyűjtötte össze és adta ki két vastkos kötetben (Telegdi, 2006).

Voltak más támogatói is az új nyelvészetnek: Debrecenben a szlavista Papp Ferenc, Szegeden a finnugrista Hajdú Péter és a kibernetikus Kalmár László, valamint különböző „eldugott” budapesti kutatóhelyeken Petőfi S. János, Vargha Dénes és mások.

Újabb határkő volt az (egyébként Telegdi által főszerkesztett) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1969-ben megjelent VI. kötete, amelybe ugyan főleg a korábbi nyelvészeti eljárások hívei írtak a saját felfogásuk szerinti generatív tanulmányokat, de ott jelent meg Szépe György nagy hatású elemzése a magyar nyelv hangrendszeréről (fonológiájáról), amely több mint egy évtizedre meghatározta a téma tárgyalásának a kereteit (Szépe, 1969). Az új nyelvész-nemzedék már nemcsak itthon, de külföldön is rendszeresen publikált, lehetőség volt tanulmányutakon, nemzetközi konferenciákon is részt venni, sőt ilyeneket itthon is lehetett már tartani. Az új irányzat követői (most már a pécsivel együtt) mind a négy bölcsészkaron oktattak, sőt ezekben az intézményekben is megindult az általános nyelvészeti képzés.

Mégis, minden hazai publikáció és oktatási újítás ellenére Chomsky továbbra sem volt jelen saját műveinek fordításaival a magyar könyvek választékában. Készült ugyan a hetvenes évek végén az ellenzéki tevékenysége miatt a Nyelvtudományi Intézetből később eltávolított Pap Mária szerkesztésében egy válogatás Chomsky munkáiból a Gondolat Kiadó számára, de amikor a kiadó főszerkesztőjének a tudomására jutott, hogy Chomsky felszólalt a moszkvai ún. békekongresszuson és kemény szavakkal bírálta a Szovjetunió emberi jogi gyakorlatát (is), akkor – a legenda szerint – még örült is, hogy a megjelenés előtt letilthatta a könyvet, és nem kellett a könyvesboltokból visszarendel-

nie a párt agitprop osztályának adandó megálázó magyarázkodás kíséretében. Chomsky-nak ez a tanulmánykötete tehát szomorú sorsra jutott – de legalább nem nyelvészeti okokból.

Az 1965-től a rendszerváltásig eltelt két és fél évtized, valamint az azóta elmúlt újabb húsz év, ha nem is nevezhető diadalmenetnek, de a chomskyánus nyelvészet hazai meggyökeresedésének időszaka volt. És ebben Magyarország jóval szerencsésebbnek mondható, mint a legtöbb hasonló helyzetben lévő környező ország. Volt ugyanis, ahol az ideológiai akadályok jóval tovább magasodtak a „burzsoá” nyelvészet előtt, volt ahol a két háború közötti periódus akkor modern nyelvészetén nem tudtak túllépni, és volt, ahol a „húzd meg, ereszd meg” politikájával hol támogatták, hol türték, hol (és többnyire) tiltották ezt a mindig sok gyanakvással szemlélt irányzatot – sokszor éppen Chomsky független politikai állásfoglalásai miatt, és tekintet nélkül arra, hogy például a vietnami háborúnak is az egyik legmarkánsabb és leghatásosabb ellenzője volt, egyébként ugyanúgy, ahogy a közelmúlt iraki intervenciónak is.

De térjünk rá most már arra, hogy e rövid bevezető címe nem csupán átvitt értelemben értendő, nem csupán arról szólhatunk, hogy Chomskynak volt hatása Magyarországon. Több éves előkészítés után, az MTA meghívására egy nemzetközi konferenciával összekapcsolva Noam Chomsky 2004 májusában ellátogatott Budapestre, ahol az MTA zsúfolásig telt Dísztermében nagyszerű előadást tartott, amely előtt Hámosi József alelnök az MTA aranyérmével tüntette ki.⁶ A Budapesten töltött idő alatt interjúkat adott, és további, természetesen már politikai (filozófiai)

⁶ Az előadás szövege megtalálható: <http://www.nytud.hu/chomsky/eloadas.html>

előadásokat is tartott, ahogy mindig is teszi, akárhová látogat.

Az elmúlt ötven év egyik legnagyobb hatású tudósának 80. születésnapját a Nyelvtudományi Intézet egy előadássorozattal köszöntötte 2008. december 4-én. Elsősorban olyan intézeti munkatársakat és az intézethez kötődő tudósokat kértünk fel, akik Chomsky jelentőségének különböző oldalait tudták méltatni. A rövid előadásokat vita követte, amelynek szerkesztett változata az intézet honlapján (www.nytud.hu) található.

Kiefer Ferenc, mint fentebb említettem, az elsők közé tartozott, akik magyar nyelvészként Amerikában hallgathatták Chomskyt, majd hazajöve tanították is a generatív nyelvészetet. Ő maga a nyelvelmélet szinte minden területén jelentőset alkotott: a hatvanas években ő írta az első monográfiát a magyar szórendről, majd a fonológiával, a morfológiával, később és talán véglegesen a szemantikával és a pragmatikával „jegyezte el” magát, amelyekről mostani áttekintése is szól. É. Kiss Katalin a hetvenes évektől kezdődően a magyar szórend és az információs szerkezet egyik legismertebb kutatójává vált szerte a világon: új megközelítése számos követőre talált itthon és külföldön. Bródy Mihály Chomskynak talán legközvetlenebb magyar vitapartnere: radikálisan gondolja végig Chomsky elméleti állításainak következményeit, és ezekkel szembesíti is a mestert. Ha a Chomsky műveiben előforduló hivatkozásainak a számát nézzük, minden bizonnyal az övé a legmagasabb Magyarországon. Surányi Balázs a következő nemzedéknek már a nemzetközi tudományos életben felnőtt tagja, aki hollan-

diai doktori tanulmányai után itthon folytatja kutatásait a mondattan legújabb irányzatában, az általa itt bemutatott „minimalizmusban”. Siptár Péter a klasszikus generatív fonológia utáni újabb elméletek kiváló ismerőjeként tudja értékelni a Chomsky pályáján utólagos bölcsességgel már csak rövid kirándulásnak tartható negyvenéves alapművet, az angol nyelv hangrendszerét tárgyaló vaskos *The Sound Pattern of English*-t. Kálmán László a meggyőződéses Chomsky-kritikusok közé tartozik: ez alkalommal mintegy címszavakban értékeli a generatív nyelvészet hajdani ígéretes indulását az akkor kibernetikának, ma mesterséges intelligenciának hívott kutatás szempontjából. Bánréti Zoltán a nyelvelmélet és az agykutatás metszéspontjában állva mutatja be a generatív nyelvészet jelentőségét. Az intézeti munkatársak előadásait két, a nyelvészethez sok szállal kötődő terület markáns képviselője követi. Pléh Csaba áttekintő cikkében Chomskynak a pszichológiai gondolkodásra gyakorolt hatását mutatja be a kezdetektől, azaz a Skinner-kritikától a jelenig. Végül Kelemen János a chomskyánus nyelvészet filozófiai jelentőségét ismerteti, kiemelve az új tudományos gondolkodás fontosságát.

Az itt következő írások nem egységesek sem tárgyukat, sem stílusukat, sem megformálásukat tekintve: tudományos elemzések és kompakt összefoglalások követik egymást egy nagy tudós és gondolkodó maradandó hatásáról szólva.

Kulcsszavak: *generatív nyelvészet, strukturalizmus, nyelvtudomány-történet, egyetemi oktatás*

IRODALOM

- Antal László (1961): *A magyar esetrendszer*. Akadémiai, Budapest
- Antal László (1964): *A formális nyelvi elemzés*. Gondolat, Budapest
- Békés Vera (1997): *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen
- Pléh Csaba (2000): *A lélektan története*. Osiris, Bp.
- Saussure, Ferdinand de (1967): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest

- Szépe György (1969): Az alsóbb nyelvi szintek leírása. In: Telegdi Zsigmond (főszerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. VI., Akadémiai, Budapest, 359–66.
- Telegdi Zsigmond (szerk.) (1963): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, Akadémiai, Budapest
- Telegdi Zsigmond (2006): *Opera omnia*. I–II. Avicenna Közel-keleti Kutatások Intézete, Piliscsaba–Akadémiai, Budapest
- Zsilka János (1971): *Nyelvi rendszer és valóság*. Akadémiai, Budapest

A 80 ÉVES CHOMSKY JELENTŐSÉGÉRŐL¹

Kenesei István

az MTA doktora, tudományos tanácsadó, MTA Nyelvtudományi Intézet
linginst@nytud.hu

Nemcsak a nyelvészet vagy a társadalomtudományok, de talán az egész mai tudományosság egyik legjobban ismert és legnagyobb hatású személyisége töltötte be december 7-én 80. életévét. Noam Chomsky hatása ötven éve folyamatos, és mára gyakorlatilag felmérhetetlen. 2005-ben például a brit *Prospect* című tekintélyes folyóirat arról kérdezte olvasóit, kit tartanak korunk leginkább mérvadó értelmiségijének. A szavazás győztese Noam Chomsky lett.

Elindulás

Chomsky élete, gondolkodásának fejlődése nyitott könyv. Életének eseményeit, politikai nézeteit és tudományos eredményeit sose rejtette el a nyilvánosság elől, sőt még a lakcíme is megtalálható a világhálón. Ma is első munkahelyén, a Massachusetts Institute of Technology-n tanít, mindig is a diákkorában megismert feleségével élt együtt, ugyanabban az elővárosi házban lakik, és politikai vagy tudományos felfogása sem változott; ugyanazokat az elveket vallja, melyeknek a spanyol polgárháború eseményei következtében 10-11 éves korában lett híve, illetve amiket 1955-ben megvédett doktori értekezésében fektetett le.

¹ Jelen írás az *Élet és Irodalom*-ban 2008. december 5-én megjelent cikk átdolgozott és jegyzetekkel kiegészített változata.

Chomsky az (előző) nagy gazdasági válság idején tudatosan kötelezte el magát a baloldali anarchista politikai filozófia mellett, de véletlenül lett nyelvész. Szülei egy különleges iskolába írtatták be szülővárosában, Philadelphiában: egy olyan szabad légkörű intézményben tanulhatott, ahol nem voltak sem tantárgyak, sem osztályzás, így verseny sem volt a tanulók között. Ki-ki saját igényei és lehetőségei szerint fejlődhetett; ez a szabadság lehetett Chomsky egyik meghatározó élménye.

Tizenhat évesen került Philadelphiába, az USA egyik legjobb felsőoktatási intézményébe: a „borostyánligában” legdélebbre fekvő Pennsylvaniai Egyetemre, de hamar elunta magát, az ottani oktatás ugyanis semmiféle intellektuális feladatot vagy élvezetet nem nyújtott. Két év múlva már éppen ott akarta hagyni az egyetemet, amikor az akkori idők egyik legjelentősebb strukturalista nyelvészének, az első amerikai nyelvészeti tanszék alapító professzorának, Zellig S. Harrisnek az óráit kezdte látogatni – csak azért, mert rokonszenvezett Harris politikai nézeteivel. Harris kiindulásként odaadta neki készülő könyve (Harris, 1951) kefelevonatát, hogy javítsa ki a nyomdahibákat. Ez volt Chomsky első találkozója a nyelvészettel, és ebből az egyáltalán nem bevezetés színvonalú műből tanulta meg a nyelvtudomány alapjait.